

ПОЛІТОЛОГІЯ

Дмитрашко Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри філософії, соціології та права Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова

УДК: 321.64

ГЕНЕЗА ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ: ВІД ІДЕЇ ДО ВТІЛЕННЯ

У статті розглядаються основні наукові розробки зарубіжних та вітчизняних вчених, які в своїх дослідженнях обґрунтовують походження націонал-соціалізму як історичного феномену ХХ ст., визначають його соціально-політичні, економічні, ідеологічні та культурні передумови виникнення та подальшого розвитку.

Ключові слова: тоталітарна держава, авторитарна держава, націонал-соціалізм, політична ідеологія, політична свідомість, політичний лідер, суспільна думка.

ГЕНЕЗИС ТОТАЛИТАРНОГО ГОСУДАРСТВА: ОТ ИДЕИ К ВОПЛОЩЕНИЮ

В статье рассматриваются основные научные разработки зарубежных и отечественных ученых, которые в своих исследованиях обосновывают происхождение национал-социализма как исторического феномена ХХ ст., определяют его социально-политические, экономические, идеологические и культурные предпосылки возникновения и дальнейшего развития.

Ключевые слова: тоталитарное государство, авторитарное государство, национал-социализм, политическая идеология, политическое сознание, политический лидер, общественная мысль.

GENESIS OF A TOTALITARIAN STATE: FROM CONCEPT TO IMPLEMENTATION

Basic scientific developments of foreign and domestic scientists which in the researches ground the origin of national-socialism as the historical phenomenon of XX c. are examined in the article, determines his socio-political, economic, ideological and cultural pre-conditions of origin and further development.

Keywords: totalitarian state, authoritarian state, national-socialism, political ideology, political consciousness, political leader, public idea.

Політична ситуація після Першої світової війни вимагала вирішення найважливіших економічних, політичних проблем – відновлення економічної конкурентоспроможності, відновлення статусу Німеччини як впливової європейської держави та актора світової політики. Подібні завдання не могли не обговорюватися в інтелектуальному та політичному середовищі, адже проблема полягала в тому, наскільки держава спроможна презентувати інтереси спільноти та проводити суверенну зовнішню політику. Суспільна думка була підготовлена до появи тоталітарної держави системами ідей, що жорстко критикували демократичну модель Веймарської республіки як не властиву німецькій політичній традиції. Несинхронність капіталістичної модернізації та старої політичної культури породили тоталітарну модель держави.

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що політична трансформація в перехідних суспільствах порушує багато питань з приводу моделі державотворення – від демократичної до неототалітарної – і потребує подальшого наукового аналізу. Тому **метою статті** є визначення інтелектуальних розвідок стосовно напрямів суспільно-політичної трансформації та моделей державотворення.

У досягненні мети даного дослідження спиратимемося на наукові розробки зарубіжних та вітчизняних вчених, серед яких Ф. Бауер [3], К. Зонтгаймер [7], А. Дорпален [8], О. Бланк [4], Є. Мороз [10], Г. Мусихін [5] та ін. У своїх дослідженнях науковці аналізували проблеми походження націонал-соціалізму, соціально-політичні,

культурні умови країн, де виникли тоталітарні держави. Сучасні дослідження приділяють велику увагу політико – правовим умовам трансформації політичних систем, співвідношення влади та права, влади та ідеології.

В 20-ті роки ХХ ст. існувало декілька традицій інтелектуального та прикладного характеру стосовно типу держави в Німеччині. Основними традиціями були ліберально-демократична та антидемократична, які пропонували стану, авторитарну та тоталітарну модель держави як варіанти справжньої німецької держави на відміну від Веймарської республіки. Веймарська республіка як спроба політичної та духовної модернізації встояти не могла під шаленим тиском антидемократичних сил. «Західній республіці» пропонували альтернативу «німецької демократії», яка втілена в пруссацтві як політичної парадигми власне німецької держави.

Духовна історія Німеччини розглядала проблему необхідності сильної держави як виразника волі спільноти ще з ХІХ ст. Наприклад, початок ХІХ ст. – це період усвідомлення спільноти єдиним національним цілим, що має право на самостійну державу. Це період, коли національна самосвідомість формувалася одночасно з державністю та пошуками моделі практичного втілення одержавленого розвитку. Багато німецьких мислителів усвідомили значення національного підґрунтя для розбудови держави. Намагаючись проявити патріотичні почуття німців, Й. Фіхте переконував, що німці не конгломерат князівств, а народ, що має свою культуру, мову, досягнення в духовній сфері. Він пропонував розширити територію Німеччини до «природних кордонів», тобто подолати залишки феодальної закритості земель. Розмірковуючи над проблемою співвідношення батьківщини та держави, мислитель виокремлює їх зміст та завдання. «Це і є народ у вищому значенні цього слова, як його бачить духовно багатий світ: сукупність людей, які живуть разом у суспільстві й ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому законіві розвитку божистого в ній. Сполучним елементом у цьому особливому законі є те, що у вічному світі, а саме тому і в минутому, ця маса з'єднується в природну, виповнену собою цілісність» [1, с.12]. Саме тому, що вище метафізичне втілене в народі та батьківщині, держава повинна керуватися цим вищим задля спокою суспільного розвитку. Розмірковуючи щодо ролі держави, Й. Фіхте підкреслює, що воля «повинна бути тим чинником, який керує державою в тому розумінні, що визначає її вищу, ніж звичайну, мету, яка полягає в забезпеченні внутрішнього спокою, власності, примирливої до чужих думок волі, життя та добробуту всіх громадян. Тільки для цієї вищої мети – і ні для жодної іншої – держава утримує збройні сили» [1, с.14].

Воля народу, вогонь харизматичного лідера, еліта здатні вибороти державу в умовах несприятливого внутрішнього та зовнішнього розвитку. В небезпечні часи, такі, як походи Наполеона, саме дух, воля як образ Вічного, здатні захистити самостійність і зберегти народ в історії. Вважаємо, що для ХІХ століття проблема становлення держави у зв'язку з національним розвитком були взаємопов'язані, тому що право народів на існування в історії визнавалося лише у зв'язку з державою, що була засобом досягнення поступу нації в історії.

Політизація суспільства відображена в особливій атмосфері пошуку моделі держави, яку можуть запропонувати і втілити лише видатні особи, тому поруч ідеї державотворення співіснує ідея великої особистості, що спроможна висловити волю Історії. Наприклад, соціолог Ж. А. Гобіно, ідеї якого були прийняті в Німеччині як матриця соціальної виключності, в історичних роздумах «Доба Відродження» промовляє від імені Олександра VI: «знайте надалі, що для цього роду людей, яких доля кличе до панування над іншими, звичайні правила життя порушуються та обов'язки стають абсолютно іншими. Добро, зло переносяться в інший план, вище, в інше середовище» [2, с.71]. Наведені роздуми свідчать про проблему співвідношення моралі та політики, рішення та відповідальності, але доводять, що необхідність оперувати великими масштабами, великими територіями, великими групами людей може примусити поступово «забути» про значущість одного єдиного життя. В певних умовах наслідком таких пропозицій стає подвійна мораль політичної еліти. Ф. Бауер звернув увагу на те, що «Макьявеллі казав про можливе, тут

(в Німеччині) стало нормою» [3, с.23].

Наприклад, апологія держави представлена в роботах Л. Ранке, Г. фон Трейчке. Л. Ранке вважав, що деміургом в історії виступає держава, тому політика держави повинна ґрунтуватися на силі, бо органічна функція держави – політика могутності, якою була політика О. фон Бісмарка. Г. фон Трейчке писав, що політика держави включає необхідність війни, так як становище миру – це становище занепадання, тому роль війни надзвичайно велика, адже оздоровлення, очищення є наслідком війни. Можемо звернути увагу, що еволюція поглядів інтелектуалів відбулась у напрямку від позиції «батьківщина як дух» (Й. Фіхте) до позиції «держава як конкретне втілення в прикладній політиці Пруссії» (Л. Ранке, Г. фон Трейчке). Відбулись зміни в юриспруденції, так учень Г. фон Трейчке, юрист Е. Кайфманн створив правило для системи міжнародних відносин: «Хто може – той правий» [4, с.116]. Філософія життя, соціал-дарвіністські теорії стверджували, що війна є проявом життя або переносили біологічну війну «всіх проти всіх» в суспільну сферу.

На кінець XIX ст. натхненні заклики до німецької нації набувають іншого змісту, в інтелектуальній традиції починає домінувати расова теорія. Наприклад, Ж. А. Гобіно підкреслював, що нордичний тип раси впливає на модель поведінки людини, тому що вона є втілення духу завойовника та засновника державного ладу. В конкретно-історичному періоді, к. XIX – поч. XX ст., подібні теорії були втілені в реальну політику, адже інтереси політичних еліт спрямовувались на Схід Європи. Канцлер О. фон Бісмарк зробив Пруссію центром об'єднання Німеччини, тому що пруссацтво стало особливим етапом як в політичній практиці, так і політичній думці. Модель пруської держави в політичній традиції означало підкорення особистих інтересів цілому. В XX ст. пруссацтво як явище, яке об'єднує «почуття панування й сили» отримало нове значення. З'явилися теорії щодо особливої місії пруської моделі держави, особливих цінностей – дисципліна, підкорення, обов'язок, служіння національному співтовариству. Ідея «пруського соціалізму» представляла інтереси націоналістичних політиків у період після Першої світової війни. Особливий розвиток отримала в роботах О. Шпенглера, Меллера ван ден Брука та в нових пропозиціях щодо моделі держави після війни та Версальського миру.

Зовнішній фактор посилив пангерманські настрої, місіонерські спрямування державної політики на відновлення панівних позицій Німеччини в Європі, що вважалось можливим, якщо змінити модель Веймарської держави. Представники антидемократичних напрямів критикували Веймарську державу як західну, парламентську, партійну, що не відповідає німецькому духу «народної спільноти». Надмірна політизація суспільства, боротьба політичних партій, використання парламенту для боротьби економічних угруповань, відсутність єдності, державної потуги викликало критику представників антидемократичних напрямів. Політичні партії створювали ідеологічні карти політики, об'єднували громадян на ідеологічних засадах, але «подібна експансія партій в сферу ідеологій неминуче потягла за собою фрагментацію політичного миру. Розвиток і укріплення ідеологій, які суперничали, ускладнювало діалог влади з громадянами» [5, с.31].

О. Шпенглер пропонував авторитарну модель держави, тому що соціалізм – це фаустівське явище і не система милосердя, миру та піклування, а система волі до влади. «Мета його абсолютно імперіалістична: ... соціаліст намагається організувати світ з боку форми та змісту, переробити, наповнити своїм духом» [6, с.369]. Об'єднання пруссацтва та соціалізму врятує Німеччину від англійського ліберально – демократичного ладу, тому що існує унікальна ситуація, коли народ чекає вождя, який здатний врятувати народ від відсутності віри в свої можливості. «Пруська державна ідея, ..., як ідея відбору й служіння германської вірнопідданості як прообразу стосунків народу і вождя, ..., ігнорування всіх конституційних ідей і переоцінка впливу окремої особистості, глорифікація сили й інстинкту, крові й раси – ось підсумок Шпенглерової державної ідеї» [7, с.191].

Важливим для формування моделі держави є висновок, зроблений О. Шпенглером, що держава – це сила, влада, авторитет, потуга та надзвичайна роль вождя - цезаря, що здатний заснувати нову державу. Як альтернатива Веймарської республіки була запропонована нова

модель держави – авторитарна. Авторитарна держава повинна була подолати розірваність влади і суспільства, припинити надмірну політизацію суспільства, тому що єдиним представником суспільної волі повинна стати держава. Ця ідея мала підтримку серед населення, адже йому не подобались надмірні впливи економічних угруповань в політиці, постійна партійна боротьба в парламенті, часті вибори. Авторитарна держава виступала виключно як представник спільноти, як захисниця суспільного блага від конкуруючих суспільних груп. Як можливий засіб подолання соціальних конфліктів пропонувалася соціальна ієрархія, де панівні позиції відводились аристократії, а населення мало можливість займатись справами громади. Модель авторитарної держави не руйнувала стару монархічну модель остаточно, тому що нагадує модель станової держави, але приділяє значну увагу еліті, яка здійснює владу, та вождю.

О. Шпенглер створив філософію політики, яка відповідала перехідному періоду, а саме: протистояння «ми – вони», очікування радикальних політичних дій, особливі надії стосовно влади вождя – фюрера, переоцінка традиційних цінностей, створення нового політичного дискурсу, насиченого демагогією та популізмом.

До представників антидемократичного напрямку можна віднести Меллера ван ден Брука та інших молодоконсерваторів, яким властиві націоналістичні погляди. Він приділяв увагу націоналізму, як особливому інтегратору, який поєднує духовне і біологічне. Інтегративна насиченість націоналізму здатна оновити німецьку політику, захистити від західних впливів. Але потрібна нова політична сила, яка матиме ідеологію, здатну об'єднати німецьку націю, тому що нація є абсолют. Ця нова сила, або «третя партія», зможе оновити Німеччину через подолання західного демократизму та лібералізму, а також через створення нової держави. Прагматично оцінюючи роль націоналізму, М. ван ден Брук вважав, що саме націоналізм стане фактором у політиці, який об'єднає робітників і еліту, відверне від класової боротьби. Заради цієї мети він переносить класову боротьбу в зовнішньополітичну сферу, тому що тлумачив соціалізм як імперіалізм, тобто експансія держави щодо територіального розширення.

Протиставлення германського та англо-саксонського духу, антизахідні настрої були властиві також іншим представникам молодоконсерваторів, які багато зробили для розхитування Веймарської республіки, або «держави неповноцінних», за визначенням Е. Юнга. Він вважав, що часи правової держави скінчилися, тому треба провести консервативну революцію по відношенню до ідей Великої французької революції. Але революція не повинна вести до тотальної держави, тому що особливість німецької держави є протестантський дух, який робить її сильною, але не тотальною. Зокрема К. Зонтгаймер підкреслює, що ідеологи – консерватори мали б усвідомити, що «в сучасних умовах індустріального масового суспільства з усіма його плюралістичними силами, авторитарна державна ідея не може не вилитися в тоталітарну практику» [7, с.198].

В умовах Першої світової війни, революційних рухів та потрясінь монархії, активним учасником політичного процесу стали народні маси. Не враховувати вплив великих партій, соціальних очікувань населення щодо стабілізації життя в державі, а також демократизації політики завдяки виборам, вже було неможливо. НСДАП врахувала можливості плебісцитарної демократії, очікування населення щодо харизматичного вождя, який надасть політиці та державі нову велику мету, але одночасно встановить новий тип держави. Ілюзії соціал-демократичних лідерів, що А. Гітлер не отримує більшості у 2/3, які були необхідні для зміни Конституції, а їх партія та профспілки стануть сильнішими, не виправдалися. НСДАП скористалися тим, що дозволялося у Веймарській республіці, яка «була політично нейтральною, однаково відкритою для всіх партій та ідеологій» [8, с.440]. Нацистські юристи доводили, що призначення Гітлера формально відповідало Конституції. К. Шмітт підкреслив, що закон від 24 березня 1933 року відповідав статті 76 Веймарської Конституції [9, с.374]. В своїх доказах він наводить аргументацію, яка підкреслює, що вибори у рейхстаг 5 березня 1933 року, муніципальні вибори 12 березня 1933 року можна визначити як референдум, плебісцит, що визнав А. Гітлера лідером націонал-соціалістичного руху та німецької нації.

В епоху мас та активної участі в політиці, вибори стали підґрунтям легітимації нової влади, нової політичної системи. Важливим є той фактор, яким К. Шмітт пояснює нову роль держави – це расова єдність фюрера та народу, «тяглість та щирість контактів між лідером та його послідовниками, засновані виключно на цій расовій спільності» [9, с.377]. Не менш важливим є аргументи, що расова єдність захистить від чужорідної волі та те, що нові норми прив'язані не до правової норми, а до ситуації. Російський дослідник Є. Мороз підкреслює, що націонал-соціалістичний Третій рейх виник як матеріальна правова держава, тому що спиралась на право сили [10, с.135]. В політичній сфері нові зміни проявились у позбавленні суб'єктивних прав особистості. Так 28 лютого 1933 року був прийнятий Декрет «Про захист народу та держави», яким були призупинені (та не відновлені) статті Веймарської Конституції, що гарантували права громадян. Поступово поняття особистість зникає, тому що з'являється «народний товариш» як частина народної спільноти, що об'єднана расовим підґрунтям. В тоталітарній державі не існувало природних прав людини, особистості, тому що головним суб'єктом права стала расова спільнота, відповідно припинилося існування принципу рівності всіх перед законом, а це виводило всіх не-арійців з правового поля та дозволяло використання терору проти них.

Важливим фактором легітимації тоталітарної держави була ідеологія, яка об'єднувала, спрямовувала очікування мас та надавала мету державного існування. Завдяки ідеології партія стала своєрідним інтегратором стосунків між суспільством та владою. Відповідно отримавши підтримку населення, партія заявила про себе як про політичну силу, що виражає інтереси більшості спільноти, що дає право на управління та створення політичного курсу держави. Г. Мусихін підкреслює, що заради збереження ідеологічного домінування фашистська партія дозволяла певну економічну свободу, але зберігала тотальний контроль над ЗМІ, освітою, мистецтвом, тому що ідеологія виступала засобом успішної комунікації з населенням [5, с.32].

Підсумовуючи, підкреслимо, що Німеччина пройшла ряд етапів духовного та політичного об'єднання. На початку XIX ст. національна свідомість народів формувалася спільно з ідеєю держави, тобто нація тотожна державі. Також існувало розуміння, що нація – це духовна єдність, тобто можлива деполітизація національного. На початку XX ст. знову відбулася політизація національного, пріоритет віддавався об'єднанню народної, расової спільноти з державою. Формується політична культура, яка ґрунтується на опозиції «ми» – «вони», завдяки расизму, антисемітизму. В останні роки Веймарської республіки готувався антидемократичними силами перехід до нової моделі держави. Нова тоталітарна держава повинна була стати інтегратором суспільства не тільки завдяки силі влади, але й завдяки абсолютизації волі вождя. Саме вождь, фюрер повинен спрямувати енергію мас на досягнення виробленої політичної лінії. Антидемократична традиція переконувала, що не закон, а фюрер здатний управляти в умовах масової політики та використати всі можливості демократії для трансформації її в нову тоталітарну державу. Представники ідеології нового типу держави, такі як К. Шмітт, розуміли, що неможливо відокремлювати суспільство від держави, тому що держава поглинає суспільство та створюється абсолютно нова модель. Нова тоталітарна модель держави об'єднує суспільство ідеєю національної солідарності, ідеєю цінності власне держави. Індивідуум визнавався лише настільки, наскільки він в своїй діяльності співпадає з державою, яка стає проявом його волі в історії. Держава наділяється функцією творця, організатора нації, тому отримує пріоритет перед суспільством, відповідно поза державою нічого не існує. Тоталітарна держава за часів правління НСДАП проникала в моральне, інтелектуальне життя індивіда, виховувала нову модель суспільної поведінки – лояльну до держави, тому що пропаганда переконувала громадян, що держава – це сила індивіда та нації, яка проявляє спільну волю на міжнародній арені та загалом в Історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм: Антологія. 3-є вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», «Смолокип», 2010. — С. 10-18.
2. Гобино Ж. А. Век Возрождения. Исторические сцены графа Гобино / Ж. А. Гобино. — М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерева и К., 1913. — 365 с.
3. Bauer F. Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handels / F. Bauer. — Frankfurt a. — М., 1965. — 77 р.
4. Бланк А. С. Из истории раннего фашизма в Германии. Организация, идеология, методы / А. С. Бланк. — М.: Мысль, 1978. — 203 с.
5. Мусихин Г. И. Идеология и власть / Г. И. Мусихин // Полития. — 2010. — № 3-4 (58-59). — С. 23-39.
6. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — М.; Петроград: Издательство Л. Д. Френкеля, 1923. — Т. 1: Образ и действительность. — 1923. — 379 с.
7. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / К. Зонтгаймер / пер. з нім. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. — 320 с.
8. Дорпален А. Германия на заре фашизма / А. Дорпален. — пер. с англ. Л. А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 479 с.
9. Шмитт К. Государственный закон в новом контексте / К. Шмитт // Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. — пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. — С. 374-378.
10. Мороз Е. В. Право и власть в тоталитарном государстве (на примере анализа политико-правовых доктрин большевизма и национал-социализма) / Е. В. Мороз // Право и образование. — 2009. — № 9. — С. 129-141.

Климончук Василь Йосифович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

УДК: 321.01

ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті досліджується політична участь громадян України крізь призму функціональної інституціоналізації політичних свобод у новітній Україні. Прослідковано, що для повної реалізації свободи суспільство має раціонально оволодіти соціальними процесами, головна умова для цього – відповідальна участь людей, чії долі залежать від їхніх рішень. Розглядається головна форма політичної участі як причетність громадян до формування представницьких органів державної влади шляхом голосування на виборах різного рівня. Доведено, що активна політична участь громадян дає можливість забезпечити реалізацію політичних свобод за умови, якщо автономна особа, яка володіє свободою, усвідомлює себе частиною спільноти рівних собі громадян.

Ключові слова: політична участь, демократія, громадянське суспільство, волонтерський рух, свобода.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВОБОДЫ КАК ИНСТИТУЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ ГРАЖДАН УКРАИНЫ

В статье исследуется политическое участие граждан Украины сквозь призму функциональной институционализации политической свободы в новейшей Украине. Показано, что для полной реализации свободы общество должно рационально завладеть социальными процессами, главное условие для этого – ответственное участие людей, чьи судьбы зависят от их решений. Рассматривается основная форма политического участия –